

نقش بازی در رشد و سلامت روان کودک از منظر اسلام

حدیثه خدابنده لو^۱

چکیده

یکی از اثرات بازی تقویت روح و روان کودک است که در سیره تربیتی معصومین به آن اشاره شده است. تربیت عقلانی نیز از منظر قرآن و ائمه علیه السلام جایگاه والایی دارد. بنابراین از دوره کودکی باید به این امر توجه نمود. از نظر نظریه پردازان اسلامی ارتباط کودک با اسباب بازیهای متنوع، طبیعت، محیط و موجودات گوناگون در تربیت عقلانی کودک نقش بسزایی دارد و باعث می شود در بزرگسالی درست و نادرست را از هم تشخیص دهد. بسیاری از والدین ناآگاه نمیدانند که از راه هم بازی شدن با کودک می توان چگونگی کنترل عواطفی مانند خشم و محبت را به او آموخت و یا از راه های تربیت اخلاقی کودک، سوق دادن او به سوی بازی هایی با هدف های اخلاقی، تکریم کودک از طریق احترام به حق بازی کردن او انجام می پذیرد. بنابراین این تحقیق در پی آگاه سازی والدین و مربیان نسبت به نقش بازی در سلامت روان کودک از منظر اسلام است. علی الخصوص که یک بازی جمعی باشد. زیرا اگر بازی کودکان به صورت دسته جمعی باشد، آن ها را از گوشه گیری و انزوا رها کرده، حس مسؤولیت پذیری و همکاری را به آن ها می آموزد. در قرآن و سیره ائمه علیه السلام نیز بر اهمیت جمع و جماعت تأکید شده است. ائمه علیه السلام نیز در امور جمعی شرکت کرده، حتی بازی در جمع کودکان را برخود لازم می دانستند. روش تحقیق توصیفی، تبیینی می باشد. از منابع تفسیری و روایی و کتب روانشناسی اسلامی استفاده شده است.

کلید واژگان: بازی، تربیت، رشد روان، کودک.

^۱. سطح ۲ حوزه علمیه زینبیه (سلام الله علیها) شهرستان آبیک

مقدمه

همه والدین به دنبال آن هستند که فرزندانی سالم و سرحال داشته باشند و در آینده از شخصیت کاملی برخوردار شوند. منتها برای رسیدن به این هدف، باید مراحل مختلف رشد را به خوبی برای آنان فراهم کرد. یکی از این روش ها که در رشد کودک اهمیت ویژه ای دارد، برخورداری از فرصت کافی برای بازی آزاد است. چیزی که والدین بسیاری به آن اهمیت کافی نمی دهند و آن را نوعی سرگرمی صرف قلمداد می کنند که نقش خاصی در سلامت روان آنها ندارد.

بازی وسیله ای است برای یادگیری، آمادگی نسبت به زندگی، ابتکار، کسب موفقیت و سرشار شدن از شادی و نشاط، رشد اندام، اجتماعی شدن کودک، ارضای میل برتری جویی و خودنمایی، تسکین عواطف و بیرون ریختن ناراحتی ها، شناخت شخصیت کودک و رشد شخصیت او و مبارزه با رفتارهای اضطرابی کودک. به طور خلاصه، بازی، موجبات رشد همه جانبه کودک را در بعد جسمی، عاطفی، اجتماعی، عقلی و اخلاقی فراهم می آورد. در قرآن و روایات ما نیز به این مسأله مهم و حیاتی، اهمیت بسیار داده شده است، تا آن جا که در یکی از روایات به عنوان حق فرزند بر پدر، مطرح شده است.

اهمیت نقش بازی در تربیت همه جانبه کودک در مطالعات و پژوهشهای بسیاری مورد بررسی قرار گرفته است و همه شواهد عینی و تجربی، بازی را عاملی اساسی در رشد همه جانبه کودک قلمداد کرده اند. یافته های این پژوهش، روشن می سازد که نظر اسلام در مورد بازی کودکان با بسیاری از یافته های علمی جدید همخوانی دارد. اگر خانواده ها و به خصوص والدین، با سیره تربیتی ائمه علیه السلام در مورد بازی با کودکان آشنا شوند و توصیه های آئین مقدس اسلام را در مورد این مقوله جدی بگیرند، در امر تربیت کودکانشان بسیار موفق خواهند بود. با توجه به ناآگاهی های بسیار در زمینه نقش بازی، آن هم در عصر کنونی، ضرورت این مسئله دوچندان می شود.

محور اصلی این مقاله، نقش بازی در رشد و سلامت روان کودک از نظر عقلایی، عاطفی، اخلاقی از دیدگاه نظریه پردازان اسلامی از منظر قرآن و سنت معصومین علیه السلام است. در تحقیق حاضر اینکه بازی در رشد و سلامت روان کودک چه اثراتی می گذارد و چه مهارت هایی را در

کودک توسعه می‌دهد بررسی شده است. در کتاب نقش بازی در رشد کودکان، اثر دکتر احمد خاکی و عباس شعبانی به بررسی اهمیت بازی در رشد کودک پرداخته شده است؛ اما در مقاله پیش رو رشد روانی کودک مد نظر است و مقاله نام برده به تأثیر بازی بر جنبه‌های مختلف رشدی می‌پردازد. بازی و تأثیر آن بر رشد کودک نوشته مرضیه خمسه که به رشد همه جانبه کودک پرداخته و نظرات دانشمندان غربی را هم مدنظر دارد که در مقاله پیش رو نظرات دانشمندان اسلامی مدنظر است؛ زهرا سلمان در تحقیقی با عنوان "بررسی تأثیر فعالیتهای بدنی و بازی در تحول ذهنی کودکان پیش دبستانی" به این نتیجه رسید که میزان تحول ذهنی کودکانی که بازی‌های آموزشی را انجام داده‌اند، بیشتر از کودکانی است که این گونه فعالیت‌ها و بازی‌ها را نداشتند و ما در مقاله پیش رو نقش بازی در سلاکت روان در کل دوران کودکی را مدنظر قرار داده ایم

۱- مفهوم شناسی

۱-۱ کودک

فرزند انسان از زمان تولد تا بلوغ، کودک یا «صغیر» نامیده می‌شود که معادل آن در زبان عربی طفل است.^۱

در اصطلاح فقهی هم به فرزند انسان از زمان تولد تا ابتدای بلوغ، کودک اطلاق می‌شود. این تعبیر در بسیاری از مباحث به چشم می‌خورد. مثلاً در باب تبعیت طفل از والدین در حکم اسلام، در کلمات بعضی از فقیهان آمده است: «حکم طفلی که به سن بلوغ نرسیده مطلقاً - پسر باشد و یا دختر - از جهت مسلمان یا کافر بودن، حکم والدین اوست و در احکامی مثل طهارت و نجاست، از آنها تبعیت می‌نماید. این مسأله بین فقها اجماعی است و روایات متواتر بر آن دلالت دارد»^۲

۲-۱ بازی

^۱. قدرت الله، انصاری، احکام و حقوق کودکان در اسلام، ج ۲، ص ۵۸.

^۲. همان، ص ۶۰.

با توجه به جنبه‌های وسیع نهفته در بازی، مفهوم و تعریف ساده‌ای از این موضوع که پذیرش همگانی داشته باشد، در اختیار نداریم. در حقیقت، تلاش‌ها برای تعریف بازی، به پراکندگی تعریف‌ها انجامیده و بر پیچیدگی موضوع افزوده است.

ساده‌ترین تعریف‌هایی که از بازی ارائه شده، عبارتند از: «بازی هر کاری است که مایه سرگرمی باشد»^۱ یا «بازی، کاری است که به قصد لذت و تفریح انجام شود و فایده‌ای دربر نداشته باشد»^۲

دکتر مهجور در کتاب «روان شناسی بازی» با توجه به تعریف‌های پیشین، تعریف جدیدی ارائه داده است. بازی از نظر او عبارت است از "هرگونه فعالیت جسمی یا ذهنی هدف داری که در اوقات فراغت یا اشتغال و در جهت کسب لذت، تمدد اعصاب، آرام بخشی جسم یا ذهن بازیگر و اقناع نیازهای آنی یا دراز مدت فرد یا گروه، چه به صورت انفرادی یا گروهی انجام گیرد"^۳.

۲- بازی در اسلام

بازی کودک در هیچ آیه و روایتی به صورت یک موضوع مستقل و پدیدار شناسانه طرح نشده است، بلکه در ارتباط با نظریه تربیتی اسلام و با توجه به نقش و وظایفی که والدین در برابر کودک دارند، درباره آن بحث شده است. بنابراین، نظریه اسلام در مورد بازی کودک را باید در نظام تربیتی اسلام جست‌وجو کرد.

در نظریه تربیتی اسلام، مراحل رشد و تربیت کودک و نوجوان به سه دوره هفت ساله تقسیم شده است. در این تقسیم بندی که تقریباً مسلم‌ترین تقسیم بندی اسلام درباره مراحل رشد و تربیت کودک است، مراحل در رشد کودک پیش‌بینی شده و متناسب با آن، چگونگی برخورد مربی با هریک از مراحل مشخص شده است.

۱. حسینی دشتی، معارف و معاریف، ج ۳، ص ۲۸.

۲. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۷۴۱

۳. مهجور، روان شناسی بازی، ص ۳۰

رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله وسلم مراحل رشد و تربیت کودک را در حدیثی به صراحت به سه دوره هفت ساله تقسیم بندی کرده است:

«الْوَلَدُ سَيِّدٌ سَبْعَ سِنِينَ وَ عَبْدٌ سَبْعَ سِنِينَ وَ وَزِيرٌ سَبْعَ سِنِينَ؛ فرزند آدمی در هفت سال اول زندگی، آقا و سید پدر و مادر است (دوره سیادت). در هفت سال دوم، بنده فرمان بردار و مطیع پدر و مادر است (دوره اطاعت). و در هفت سال سوم، وزیر خانواده و مشاور پدر و مادر است (مرحله وزارت).»^۱

بنابراین، هفت سال اول زندگی از نظر اسلام مرحله سیادت است؛ یعنی چون عقل کودک در این دوره پختگی کافی ندارد و شانه‌های ضعیف او برای پذیرش کارهای بدنی و مسئولیت‌های خانوادگی قدرت لازم را ندارد، نباید از او توقع کار و فرمان برداری داشت، بلکه باید او را آزاد گذاشت تا بازی و تفریح کند.

امام صادق علیه السلام با توجه به همان سه مرحله رشد کودک، وظیفه والدین و چگونگی رفتار آن‌ها با کودک را چنین بیان کرده است:

«دَعْ ابْنَكَ يَلْعَبُ سَبْعَ سِنِينَ وَ يُؤَدِّبُ سَبْعَ سِنِينَ وَ الزِّمَّهُ نَفْسَكَ سَبْعَ سِنِينَ؛ فرزند خود را هفت سال آزاد بگذار بازی کند و هفت سال او را با آداب و روش‌های مفید و لازم تربیت کن و در هفت سال سوم مانند یک رفیق صمیمی، مصاحب و ملازمش باش.»^۲

با توجه به این روایت، هفت سال اول زندگی، «دوره بازی» نیز نامیده می‌شود. بنابراین، بازی در نظریه رشد و تربیت کودک از نظر اسلام، یک مرحله را به خود اختصاص داده است که این بیانگر توجه بسیار اسلام به بازی کودک است.

تمامی اندیشمندان و علمای تعلیم و تربیت اسلامی، همین نظریه را درباره بازی کودک پذیرفته و بر اهمیت بازی در این دوره تأکید کرده‌اند.^۳

۱. قمی، سفینه البحار، ج ۸، ص ۵۸۰

۲. همان، ص ۵۷۹

۳. شجاعی، بازی کودک در اسلام، ص ۳۳ و ۳۴

«کن جملی!» شتر من باش. رسول خدا صل الله علیه و آل و سلم درخواست کودکان را اجابت کردند و مشغول بازی با آنها شدند و این درحالی بود که مردم در مسجد در انتظار ایشان بودند.

بلال که در مسجد همراه مردم منتظر ورود رسول خدا صل الله علیه و آل و سلم بود، با مشاهده تأخیر پیامبر صل الله علیه و آل و سلم به سمت خانه ایشان حرکت کرد. او در راه به رسول خدا صل الله علیه و آل و سلم رسید و با دیدن صحنه بازی کردن ایشان با کودکان خواست تا بچه‌ها را از اطراف ایشان دور کند؛ اما رسول خدا صل الله علیه و آل و سلم مانع شدند و فرمودند: برای من دیر شدن زمان اقامه نماز از ناراحتی کودکان بهتر است. سپس از بلال خواستند تا به خانه ایشان برود و برای کودکان چیزی تهیه نماید تا به این ترتیب بچه‌ها حضرت را رها نکنند. بلال رفت و از منزل پیامبر صل الله علیه و آل و سلم تعدادی گردو پیدا کرد و به محضر ایشان بازگشت. رسول خدا صل الله علیه و آل و سلم گردوها را از بلال گرفتند و به بچه‌ها فرمودند: آیا شتران خود را به این گردوها می‌فروشید؟ کودکان نیز با دیدن گردوها، آنها را از دست پیامبر گرفتند و ایشان را رها کردند.^۱

طبق این روایت، پیامبر صل الله علیه و آل و سلم هم‌بازی شدن با کودکان را با روی باز پذیرفتند و حتی تنگ شدن وقت نماز به خاطر بازی با کودکان نه تنها ایشان را به خشم نیاورد، بلکه دل مهربان آن حضرت را راضی و خشنود ساخت. ایشان این چنین کودکان را مورد محبت قرار می‌دادند و در تربیت عاطفی آنها کوشش می‌کردند.

درون‌گرایی و برون‌گرایی در بازی

یکی از عوارض محرومیت کودکان از بازی و اسباب بازی و هم‌بازی درون‌گرایی است و بنابراین یکی از فواید برخورداری از این امور برون‌گرایی است. این را هم بگوییم که نه برون‌گرایی مطلق برای انسان مطلوب است و نه درون‌گرایی مطلق.

کودک یا جوانی که دائماً غرق در بازی و وسایل بازی است یک پارچه در دامن برون‌گرایی می‌افتد آنکه به طور کلی محروم است یکپارچه در دامن درون‌گرایی سقوط می‌کند.

بررسی های علمی نشان می دهد که:

^۱. عوفی، جوامع الحکایات و لوامع الروایات، باب دوم از قسم دوم، ص ۳۰

__ افراد درونگرا کندتر یاد می‌گیرند، اما یادگیری آنها بعداً افزایش می‌یابد.

__ افراد برونگرا سریع‌تر یاد می‌گیرند، اما یادگیری آنها بعداً کاهش می‌یابد.

__ معلمان درون‌گرا در آموزش‌های علمی کلامی و معلمان برون‌گرا در امر سازگاری اجتماعی موفق‌ترند.

__ دانش‌آموزان درونگرا از راه‌های کاوش و کشف بهتر یاد می‌گیرند.

__ دانش‌آموزان درون‌گرا به تنبیه و سرزنش بیشتر پاسخ می‌دهند یا رفتارشان تغییر می‌یابد.
دانش‌آموزان برون‌گرا به پاداش و تمجید پاسخ می‌دهند یا رفتارشان تغییر می‌یابد.

__ دانش‌آموزان درون‌گرا اغلب صبح‌ها بهتر کار می‌کنند و دانش‌آموزان برون‌گرا بیشتر در
بعدازظهرها

__ افراد درون‌گرا در انزوا بهتر کار می‌کنند و افراد برون‌گرا در گروه موفق‌ترند.

از این نتایج علمی و تحقیقاتی برمی‌آید که برای انسان نه برون‌گرایی مطلق مفید است
و نه درون‌گرایی مطلق؛ بنابراین نه غوطه‌ور شدن در بازی به طور همیشگی مطلوب است و نه
محرومیت دائمی از بازی‌ها.^۱

امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرمایند: «الْيَمِينُ وَالشَّمَالُ مَضَلَّةٌ، وَالطَّرِيقُ الْوُسْطَى هِيَ
الْجَادَةُ». راست و چپ، گمراهی و جاده، همان راه میانه است.

اسلام راه میانه را ترسیم کرده است در مسئله بازی راه میانه همان غوطه‌ور شدن در
بازی‌ها تا سن ۷ سالگی و گرایش به سوی واقعیت‌ها در سن بالاتر است.

افراد درون‌گرا اهل تأمل‌اند و اگر افراط در درون‌گرایی نداشته باشند می‌توانند از تأملات
خود و افکار و اندیشه‌های والایی دست یابند و افراد برون‌گرا در کارهای گروهی و فعالیت‌های
اجتماعی موفق‌ترند و اگر غوطه‌ور نباشند تأثیرات والایی خواهند داشت بنابراین انسان باید به

^۱. بهشتی، اسلام و بازی کودکان، ص ۱۲۲ و ۱۲۳

^۲. نهج البلاغه، ص ۸۰

گونه‌ای باشد که هم بتواند درون‌گرایی کند و هم بتواند برون‌گرایی کند نه در اولی افراط و تفریط کند و نه در دومی.

اسباب بازی‌ها و هم‌بازی‌ها کودک را به برون‌گرایی و تجربه‌آموزی و رشد جسمی و ذهنی و گرایش اجتماعی سوق می‌دهند از این رهگذر منشأ خدمتی گران‌بها به کودک می‌شوند اما اگر این همیشگی و یکنواخت باشد او را از گرایش به درون و سیر انفسی باز می‌دارد.^۱

نتیجه‌گیری

بازی فقط یک فعالیت تفریحی نیست، بلکه یک فرایند ضروری برای رشد همه جانبه کودک است. با فراهم کردن فرصت‌های بازی کافی و مناسب برای کودکان، می‌توانیم به آن‌ها کمک کنیم تا به افراد سالم، شاد و موفق تبدیل شوند و با پرداختن به این مقوله می‌توان اهمیت بازی در رشد کودک را بیش از پیش برای والدین و مربیان و اطرافیان کودک شناساند. همه این موارد مبین اهمیت تحقیق حاضر است.

به طور خلاصه می‌توان گفت از منظر قرآن و سنت معصومین علیه السلام، بازی در تربیت عقلانی، عاطفی، اخلاقی و اجتماعی کودک تأثیر بسزایی دارد و موجب استقامت در برابر ترس‌ها و اضطراب‌های روانی، عدم سلطه‌پذیری، شادابی و نشاط روحی، رشد قوای تعقل در کودک به وسیله بازی‌های فکری، تشخیص اندیشه‌ها و افعال درست و نادرست و رشد عقل معاش کودک و در نتیجه رشد دیگر سطوح عقلی او در بزرگسالی، کنترل عواطفی همچون خشم و حسد، الفت با هم‌بازی‌ها، از بین رفتن ناراحتی‌ها و عقده‌ها، احساس آرامش و نشاط، انتقال آداب و رسوم اخلاقی، اجتماعی و دینی به کودک، آموزش مفاهیمی چون نوع‌دوستی و تعاون، توانایی ارتباط با دیگران، رهایی از انزوا، گوشه‌گیری و افسردگی و آموختن مهارت‌های اجتماعی مانند همکاری و دوستیابی خواهد شد. این تأثیر از راه ارتباط کودک با اسباب بازی‌های متنوع، طبیعت و محیط و همچنین با محبت صحیح، هم‌بازی شدن با او برای یاد دادن مهارت‌های سازش جویانه، سوق دادن کودک به سوی بازی‌های هدفدار به لحاظ اخلاقی، گنجاندن ارزش‌های اخلاقی در بطن بازی‌های نشاط‌انگیز، تکریم کودک از طریق احترام به حق بازی کردن او امکان‌پذیر می‌باشد.

^۱. بهشتی، اسلام و بازی کودکان، ص ۱۲۲ و ۱۲۳

منابع

* قرآن کریم

* نهج البلاغه؛ ترجمه: دشتی

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ پنجم، ۱۳۹۰ ق.
۲. انصاری، قدرت الله، احکام و حقوقی کودکان در اسلام، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار^{علیهم السلام}، چاپ اول، ۱۳۹۱ ش.
۳. ابرهیمی شادپی، عاطفه، بررسی تحلیلی جایگاه بازی در تعلیم و تربیت کودکان از نظر مکاتب غربی و اسلام، پیشرفت های نوین در روانشناسی، علوم تربیتی و آموزش و پرورش ۱۹، ۱۳۹۸ ش.
۴. بهشتی، احمد، اسلام و بازی کودکان، بی جا: اداره کل تربیت بدنی وزارت آموزش و پرورش، چاپ اول، ۱۳۶۶ ش.
۵. پورعلی، علی، توتکله، رضا، بازی و رشد همه جانبه کودک، پیوند، ۳۷۶، ۱۳۸۹ ش.
۶. جهانگرد، یدالله، نحوه رفتار والدین با فرزندان، تهران، انتشارات انجمن اولیا و مربیان، چاپ ششم، ۱۳۷۹ ش.
۷. حسینی دشتی، مصطفی، معارف و معاریف، قم: انتشارات دانش، چاپ دوم، ۱۳۷۶ ش.
۸. خمسه، مرضیه، بازی و تأثیر آن بر رشد کودک، تهران: رسانه ساز دانش، چاپ اول، ۱۳۸۹ ش.
۹. راغب اصفهانی، حسین، مفردات الفاظ القرآن، بیروت: دارالاسلامیه، چاپ اول، ۱۹۹۶ م.
۱۰. رامز، فؤاد؛ محمودی، مارال، بازی و رشد همه جانبه کودک، بی جا: رشد آموزش پیش دبستانی، ۱۴۰۲ ش.
۱۱. شانکی باورصاد، نجمه، بررسی جایگاه بازی در افزایش رشد اجتماعی و عاطفی کودک، انتشارات پیوند، ۳۹۸، ۱۳۹۱ ش.

۱۲. شجاعی، محمدصادق، بازی کودک در اسلام: بررسی پیامدهای تربیتی اسباب بازی کودکان، قم: صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۳ش.
۱۳. شعاری نژاد، علی اکبر، مبانی روانشناختی تربیت، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۵ ش.
۱۴. عباسی ولدی، محسن، من دیگر ما، قم: جامعه الزهراء، چاپ ششم، ۱۳۹ ش.
۱۵. عوفی، سدیدالدین محمد، جوامع الحکایات و لوازم الروایات، تهران: ابن سینا، چاپ اول، باب دوم از قسم دوم، ۱۳۴۰ ش.
۱۶. قریشی‌راد، فخرالسادات، اولین کتاب کودک در بازی درمانی، چاپ اول: احرار، تبریز، ۱۳۷۶ش.
۱۷. قمی، عباس، سفینه البحار، تهران: اسوه، چاپ دوم، ۱۴۱۶ق.
۱۸. فتحی، حیدر، تاثیر بازی و اسباب بازی در پرورش ذهن و خلاقیت کودکان، انتشارات پیوند، ۳۰۹ و ۳۱۰ و ۳۱۱، ۱۳۸۴ ش.
۱۹. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم: دارالحديث، ۱۳۷۶ ش.
۲۰. مهجور، سیامک رضا، روان شناسی بازی، شیراز: راه‌گشا، چاپ پنجم، ۱۳۷۶ش.